

UDK: 902:2-186

Mahkamoy RAHMONBERDIYEVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: rahmonberdiyevamahkamoy@gmail.com

TerDU professori Sh.Shaydullayev taqrizi asosida

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS REPRESENTING THE GOD MITRA IN MATERIAL SOURCES

Annotation

This article is dedicated to the sanctuaries of the Mithra cult in the religious beliefs of the ancient world. The geographical region of Central Asia has been chosen as the area of study. The research analyzes the results of archaeological excavations and the scientific perspectives of scholars who have conducted studies on this topic, including Mikhail Mikhailovich Dyakonov, Elena Efimovna Kuzmina, Edvard Vasilevich Rtveldze, Nikolay Borisovich Vinogradov, Nora Elizabeth Mary Boyce, Viktor Ivanovich Sarianidi, Akhmadali Asqarovich Asqarov, Temur Shirinovich Shirinov, and Alisher Shopulatovich Shaydullaev. The study focuses on the analysis of discovered material artifacts, such as monumental temples and petroglyphs, and presents relevant conclusions.

Key words: Mitra, Jarkoton, Bronze Age, religious beliefs, northern Afghanistan, ancient period, Avesta, Eastern scholars.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ, ОТОБРАЖАЮЩИЕ БОГА МИТРУ В МАТЕРИАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация

Данной статье рассматриваются святилища культа Митры в религиозных представлениях древнего мира. В качестве исследуемого региона выбрана географическая территория Средней Азии. В статье проанализированы результаты археологических раскопок и научные взгляды исследователей, занимавшихся данной темой, включая Михаила Михайловича Дьяконова, Елену Ефимовну Кузьмину, Эдварда Васильевича Ртвеладзе, Николая Борисовича Виноградова, Нору Элизабет Мэри Бойс, Виктора Ивановича Сарияниди, Ахмадали Аскаровича Аскарова, Темура Шириновича Ширинова и Алишера Шопулатовича Шайдуллаева. Основное внимание уделено анализу найденных материальных артефактов, таких как монументальные храмы и петроглифы, а также сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: Митра, Джаркутан, бронзовый век, религиозные представления, северный Афганистан, древний период, Авеста, восточные учёные.

MODDIY MANBALARIDA MITRA XUDOSI IFODALANGAN ARXEOLOGIYA YODGORLIKLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola qadimgi dunyo diniy qarashlarida mavjud Mitra kulti manzilgohlariga bag'ishlangan. O'rganilgan hudud sifatida O'rta Osiyo geografik hududi tanlab olingan. Tadqiq qilinayotgan mavzu yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar tarkibiga: Dyakonov Mixail Mixaylovich, Kuzmina Elena Efimovna, Rtveldze Edvard Vasilevich, Vinogradov Nikolay Borisovich, Nora Elizabet Meri Boys, Sarianidi Viktor Ivanovich, Axmadali Asqarovich Asqarov, Temur Shirinovich Shirinov va Shaydullayev Alisher Shop'latovichlarning arxelogik qazishmalar natijasida topilgan moddiy ashyolar (monumental ibodatxonalar va petrogliflar) tahlili va ilmiy qarashlari o'rganilib xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Mitra, Jarqo'ton, bronza davri, diniy qarashlar, shimoliy Afg'oniston, qadimgi davr, Avesto, sharq olimlari.

Kirish. Insoniyat paydo bo'lishi bilan, inson hayotida dinning ilk shakllari, uning hozirgi zamon yakkaxudolik va ko'pxudolikka asoslangan turlari hayotining ajralmas bo'lagi sifatida rivojlanib bormoqda. Din insoniyat hayotida qay darajada rol o'ynaydi.

Tarixiy moddiy topilmalar topilishi bilan eng qadimgi davrdan, hozirgi kunga qadar tarixiy jarayonlarni qayta tiklash, o'rganish va uning mazmun mohiyatini kelajak avlodga yetkazib berish tarixchilar oldida turgan asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Mitra ilohi haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, qadimgi dunyo tarixida Yevropa va Osiyo mamlakatlari xalqlari hayotida yorug'lik va quyosh ilohi sifatida ta'rif berilgan.

Ariylarning e'tiqodlari o'zlarining muqaddas matnlari – Vedalar nomi bilan Vedizm deb ataladi.

Vedalarga quyidagilar kiradi:

Rig Veda – “Madhiyalar vedasi”;

Yajurveda – “Qurbonlik formulalari vedasi”;

Samaveda – “Qo'shiqlar vedasi”;

Atharva Veda – “Ko'ruvchilar vedasi”.

Ushbu asarni yaratgan xalqlar tarixida shunga o'xshash asarlar ham mavjud hisoblanadi. Bunga misol tariqasida Avestoni keltirib o'tishimiz mumkin.

Avesto eski eron (paxlaviy) tilida “Qat'iy belgilangan qonunlar majmui” degan manoni anglatadi. Avesto 21 naskdan iborat bo'lib hozirgi kunda uning 4 naski saqlanib qolgan[1, 269-321].

Yasna – “muqaddas amallarni bajarmoq”. Juda xilma-xil tarkibga ega 72 bobdan iborat.

Visprad – “ibodat va murojaatlar”. Yasnaga qo'shimcha tarzda 24 bobdan iborat.

Videvdad – “Devalardan voz kechish qonuni”. 22 bobdan iborat bo'lib, poklik qonunlari va ifloslanishga qarshi kurashga bag'ishlangan.

Yasht – “hurmat qilmoq”. Ahuramazdaga bag'ishlangan bo'lib, 22 ta madhiyani o'z ichiga olgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy olimlar V.V. Struye, Ye.Ye. Bertels, M. M. Dyakonov, I. M. Dyakonov, V. I. Abayev, I. Aliyev, V. G. Gasyurov, E. A. Grantovskiy, X. Nyuberg, V. Videngren, R. Fray, Ye.Ye. Kuzmina, V.I. Sarianidi, A.A. Asqarov, Sh.B. Shaydullayev, A.Sh. Shaydullayev va boshqalar olimlar tomonidan fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Bu asarlar bilan tanishib chiqib, Mitra ilohiga tarif va olqishlar aytilgan. Ammo ilohaga oid manzilgohlar haqida yetarlicha ma'lumotlarni tarixchi olimlarning ilmiy arxeologik izlanishlari natijasida topilgan moddiy madaniyat ashyolariga tayanamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Qadimgi dunyo tarixida Mitra ilohiga oid manzilgohlarni o'rganish uchun avvalo, ushbu diniy kultning sig'inuvchilarini o'rganish maqsadga muvofiq sanaladi. Qadimgi Sharq olamida Mitra ilohiga sig'ingan xalqlarni yodga olsak, birinchi navbatda Shimoliy Qozog'iston hududlarida istiqomat qilgan Andronova madaniyati asoschilari bo'lgan Hind-Eron xalqlari ko'zga tashlanadi. Bu xalqlar tarixda Ariylar nomi bilan mashhur bo'lib (so'zma-so'z tarjima qilinganda “olijanob”, “zodagon”) ko'chmanchi va chorvadorlar sanaladi, ular bronza qurollardan foydalangan holda aravalarda jang qilishgan.

Ammo Hind-Eron xalqlarining istiqomat qilgan joylashuv hududi haqida olimlar o'rtasida haligacha aniq bir to'xtamga kelinmagan. Faqat ehtimolli nazariyalar mavjud. Tarixchi olimlarning keyingi yillardagi tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki Mitraga sig'ingan aholi joylashuv (lokalizatsiya)lari va ko'chish (migratsiya)lari quydagicha o'rin oldi.

Mitra ilohi bilan bog'liq manzilgohlarni ushbu hududlardan qidirish maqsadga muvofiq sanaladi[2, 60-64].

Miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalarida Ariylarning Hind-evropa qabilalari Andronovo madaniyati hududini (“Kaspiy, Orol va Afg'oniston o'rtasidagi uchburchak”) tark etib, Hindistonga bostirib kirishdi va uni zabt etishdi va qora tanli dravidlar tomonidan yaratilgan qadimgi Xarappa sivilizatsiyasidan qolgan narsalarni yo'q qilishadi. Ushbu urushlarning aks-sadolari ko'plab Vedik madhiyalari va hind dostonlarining asosini tashkil etdi[3, 166-167].

Tadqiqotimiz hududi O'rta Osiyo (O'rta Osiyo yirik geosistema sifatida (maydoni 3300 ming km²chamasida) Rossiyaning janubiy qismi, Qozog'istonning kattagina qismini, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, qisman Xitoy hududlari hamda Afg'oniston va Eronning Amudaryo havzasiga qarashli qismini o'z ichiga oladi)[4] geografik nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda Hindistonda joylashgan Mitra ilohiga oid manzilgohlar qo'shimcha ma'lumot sanaladi. Ayni damda bizning tadqiqotimizga Rossiyaning janubiy, Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, qisman Xitoy hududlari hamda Afg'oniston va Eron kabi mamlakat hududlari kiradi.

Tahlil va natijalar. Rossiyaning Chelyabinsk viloyatidagi Bolshaya Karaganka va Utyaganka daryolari vodiylarida joylashgan Arkaim – miloddan avvalgi 20 – 16-asrlarga oid turar-joy, qabriston va aholi punktlaridan iborat majmua.

Majmua 1971-yilda ochilgan. Tadqiqotlar 1980-1990 yillarda G. B. Zdanovich, S. G. Botalov[5], S. A. Grigoryev, D. G. Zdanovich tomonidan olib borilgan.

Arkaim qadimgi Ariylar sivilizatsiyasining poytaxti sifatida talqin etgan. Ilmiy hamjamiyatning bir qismi tomonidan ma'qullandi va Arkaimning mifologiyasi qarshiliklarga duch kelmasdan katta nisbatlarga ega bo'ldi[6].

Arkaim qal'asiga o'xshash bizning hududimizda joylashgan Qo'yqirilgan qal'a – qadimgi otashparastlar ibodatxonasi va qishloq xarobasi (miloddan avvalgi 4 – milodiy 4-asr). Hozirgi Qoraqolpog'iston Respublikasi To'rtko'l shahridan 22 km shim.-sharqda. Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi (rahbari S.P. Tilstov) ro'yhatga olgan (1938-yil). 1951 – 1957-yillardagi qazishmalar natijasida qadimgi xorazmliklarning maqbara-qasri va miloddan avvalgi 4 – 3-asrlarga oid doira shaklidagi ikki qavatli markaziy ibodatxona binosi (diametri 44,4 m, bal. 9,5 m ga yaqin) qazib o'rganilgan. O'rganish natijasida Mitra ilohiga sig'inish mavjud bo'lganligini va marosimlar o'tkazilganligi to'g'risida tadqiqotchilar tomonidan bayon etilgan. Ammo qal'aning qurilish arxitekturasi Mitra ilohining nomi bilan bog'liqligi qal'alarni tashqi tomondan kuzatish orqali anglasa bo'ladi. Mitra qadimgi dunyo tarixida quyosh xudosi sanalaganligi uchun, uning obrazi aylana nur taratayotgan inson va quyosh siymolarida tasvirlanganligi barchamizga ayon.

Shu sababda Arkaim qal'asi, Qo'yqirilgan qal'a – qadimgi otashparastlar ibodatxonasi va Dashli-3 ibodatxonalarining qurilish arxitekturasi aylana va tuzilishi jihatidan bir-biriga yaqinligini inobatga olsak, Mitra obraziga monand qilib qurilganligiga amin bo'linadi.

Dashli-3 ibodatxonasi miloddan avvalgi 17-asrga oid aholi punkti bilan qurilgan dumaloq bino alohida e'tiborga loyiqdir. Binoning aylana shaklda qurilishi bo'yicha arxeologlar o'rtasida konsepsiya yo'q. Ushbu yodgorlikning birinchi tadqiqotchisi V.I.Sarianidi, bu bir vaqtning o'zida mudofaa funksiyalarini bajaruvchi otashparastlar ibodatxonasi degan xulosaga keldi[7].

Dashli-3 ibodatxona tasviri Ye.Ye.Kuzmina quyosh boshi tasvirlarini Mitra bilan bog'ladi. Bronza davri petrogliflarida mavjud bu suratlar Qirg'iziston Respublikasi Jalolobod viloyati Toguz-Torouzkom tumani milliy bog'ida joylashgan Saymali-tosh suratlari va Qozog'iston Respublikasi Almata shahridan 120 km shimolda Ili daryosi bo'yida joylashgan Tamg'ali-tosh suratlari qurol bilan raqsga tushgan figuralar tasvirlari(8-rasm) bilan birga keladi. Olimanning ilmiy qarashlarida bu hudud aholisi asosan Mitraga e'tiqod qilishi bilan, bevosita petrogliflarda o'z tasdig'ini topgan deydi[8, 261].

Arkaim qal'asi va Qo'yqirilgan qal'a ham aylana va ichki joylashuv ham bir-biriga yaqin hisoblanadi. Ikki manzilgohning qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki ikki qal'a ham bitta xalq tomonidan bunyod etilgan degan taxminiy xulosalar mavjud.

Bronza davri Sopoli madaniyati va unga zamondosh bo'lgan Dashtli (Shimoliy Afg'oniston), Nomozgoh (Janubiy Turkmaniston, Murg'ob) madaniyatlarini bilan birga Oks sivilizatsiyasi nomi bilan Qadimgi dunyo tarixi faniga kirdi va Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining Mesopotamiya, Qadimgi Hindiston,

Xitoy, Misrdan keyingi, yangi - beshinchi o'chog'i sifatida e'tirof etilmoqda [9].

Tarixchi olim A.Sh.Shaydullayev tadqiqotlarida Oks sivilizatsiyasi bo'yicha o'zining ilmiy qarashlarini bildirib, shunday xulosa qilgan: Bronza davriga oid Jarqo'ton[10], Dashtli[11], Togolok, Gonur yodgorliklarida markazlashgan, monumental ibodatxonalar mavjudligi va topilmalar bu manzilgohlarda Mitra kultiga sig'inganligini takidlaydi[12].

Eronning shimolida, janubiy qirg'oqqa yaqin joylashgan Elburz tog'i haqidagi Eron afsonasida keltirilishicha Kaspiy dengizi qirg'oqlari va qadimgi hindlar va eroniylar yorqin Mitra xudosi haqida topilmalar mavjud[13].

Markaziy Osiyoning shimoliy rayonlaridan kelgan boshqa Ariylar Tojikiston orqali ular Hindistonning shimoli-g'arbidagi tog' dovonlari bo'yab alohida guruhlarga bo'linib Gomal, Svat va Gandhara yodgorliklarida qo'nim topgan. Ularning qabristonlari ham mavjud bo'lib, manzilgohlarda otlarning dafn etilgan joylari va ular qoyalarga o'yib qo'ygan Mitra boshqarib borayotgan ot aravalari tasvirlari uchraydi[14]. Bundan tashqari Eron shohlarining buyuk ilohi sifatida ham qoyalarga ishlangan suratlari ham saqlanib qolgan.

Taniqli olim E.V.Rtveladze tomonidan o'rganilgan numizmatikaga oid Yunon-Baqtriya davlatiga oid tangalarda ham hukumdor zarb etgan tangalarda Mitra obrazi tasvirlangan.

Xulosa va takliflar. Mitraizm bu quyosh va yorug'lik xudosi sifatida alohida yakkaxudolikka asoslangan dinning ko'rinishi shaklida paydo bo'lgan degan qarashlar ham fanda mavjud. O'rta Osiyoda uchraydigan topilmalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Mitra podsholarga madad bergan yo'lbo'shi sifatida tasvirlanadi. Mitraizmga sig'inadigan aholi hudud jihatidan ham ulkanligini va qadimgi dunyoning sivilizatsiya markazlarini tashkil etishi, uning qudratidan darak beradi. Qolaversa Mitraga sig'ingan xalqlar manzilgohlari topib o'rganilishi natijasida ular bunyod etgan binolar qurilishi bir-biriga yaqinligi bilan ajralib turadi.

Mitra ilohini o'rganish borasida jahon arxeologlarini yurtimiz hududiga jalb qilish orqali, hamkorlikda Mitra ilohiga oid manzilgohlarni ochish dolzarb sanaladi.

O'rta Osiyo mamlakatlarida Mitra ilohiga oid topilmalarni bir-biriga qiyosiy tahlil qilish orqali katta yutuqlarga erishsa bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Абу Рейкхан Бируни Памятники минувших поколений / Пер. и прим. М. А. Салье, Избранный произведения, Том II, Ташкент, ФАН, 1957.; Авеста в русских переводах (1861–1996) / Сост., общ. ред., примеч. И.В. Рака. 2-е изд. СПб., 1998. С. 269–321.
2. Rahmonberdiyeva M.J. O'RTA OSIYO HUDUDIDA MITRA XUDOSIGA BOG'LIQ ILMIY TADQIQOTLAR. (2024). TAMADDUN NURI JURNALI, 12(63), 60-64. <https://doi.org/10.69691/h55ay148>
3. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. 2-е изд. М., 2007. С. 347-349, ср. также комм. в: Авеста. «Закон против дэвов». СПб, 2008. С. 166-167.
4. Baratov P., Mamatqulov M., Rafiqov A., O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi, T., 2002.
5. Боталов. С. Г. Археологические исследования культурного слоя XVIII – XIX вв. г. Челябинска // Челябинск неизвестный: краевед. сб. / сост. В. С. Боже. – Челябинск, 1998. – Вып. 2. – С. 7-14.
6. Н. Б. Виноградов, С. А. Григорьев, А. В. Епимахов; Челяб. гос. ун-т; Ист.-культур. заповедник обл. значения «Аркаим». – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2010. – 4 1.214 с.
7. Сариниди В. И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. Ашгабат, 2002. 279 с.; Sarianidi V.I. Seal-Amulets of the Murgab Style // The Bronze Age Civilization of Central Asia. recent Soviet Discoveries. Ed. by Kohl P. L. New York, 1981, P. 221—225; Сариниди Виктор . Задолго до Заратуштры. М., 2010. 168 с.
8. Е.Е. Кузьмина. Откуда пришли индоарии. Материальная культура племён андроновской общности и происхождение индоиранцев. М.: «Восточная литература». 1994.Е.Е. Кузьмина Откуда пришли индоарии. Материальная культура племён андроновской общности и происхождение индоиранцев. // М.: «Восточная литература». 1994. 464 с. ISBN 5-02-017473. 261 с.
9. У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию В.И. Сариниди.- М., 2004. - С. 466; Массон В.М. Адтындепе. - Л., 1981. С. 91, 130- 131; Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана - Ташкент, 1977. - С. 248. Филинович М.И. Интеграция в формировании древних цивилизаций на территории Узбекистана (эпоха бронзы и раннего железа) // International Journal of Central Asian Studies. Volume 8. 2003. - С. 22-32.
10. Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан (к проблеме протогородской цивилизации на юге Узбекистана). Ташкент, 1983 г.
11. Сариниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – С. 151-155.
12. А.Ш. Шайдуллаев. Ўрта Осиё халқлари динлари тарихида Митра образи. ўзбекистон археологияси мустақиллик йилларида: ютуқлар ва истиқболлар. Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 25 йиллигига бағишланган халқаро илмий КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ Самарканд ш., 15-16 сентябрь 2016 й. 63-65 бетлар.
13. Деххода А.А. Словарь персидского языка. – Тегеран: Тегеран. ун-т, 1993. – Т. 2. –3068 с. (на перс. яз.)
14. Дьяконов М. М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
15. Rahmonberdiyeva M.J. Sharq olimlarining tadqiqotlarida Mitra kultining ifodalanishi. Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№7/3 (116), Xorazm Ma'mun akademiyasi, 2024 y. – 175 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <http://mamun.uz/uz/page/56>. 65-68 betlar.